

मराठीतील काही स्त्री संत

प्रा.डॉ. जी. एन. कळवे

सहयोगी प्राध्यापक

विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
समुद्रपूर जि. वर्धा 442305

प्रस्तावना

लोकांमध्ये ईश्वरनिश्ठा आणि ईश्वरपूजनाची भावना सर्वसामान्यपणे कशी निर्माण होते, याची कल्पना संत स्त्रियांची चरित्रे वाचल्यानंतर येते. प्रत्येक देशातील व इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडातील स्त्रियांनी आपल्या कुटुंबापुरती धर्मनिश्ठा जतन करून ठेवलेली असल्याचे जाणवते. प्राचीन जीवनमूल्ये आधुनिक काळात दुरावल्यासारखी वाटत असली तरी एकनिश्ठा मात्र अजूनही तग धरून आहे. ज्या लक्षावधी सामान्य स्त्रिया साधे दैनंदिन जीवन जगतात, त्या आपल्या सीमांत क्षेत्रांमध्ये आपले जीवन व्यतीत करीत असल्या तरी तिथे ती स्त्री सर्वांना सोबत घेऊन चालत असते. सर्वांशी गोडीगुलाबीने वागते. हृद्य असा आप्तभाव तिथे निर्माण होतो. आपला पती, आपली मुले, आपले कुटुंब यांच्या संबंधीची कर्तव्ये ती सहजरितीने ती पार पाडून आपल्या धार्मिक श्रद्धा सांभाळून स्वतःचे जीवन विकसित करते. तिने तेवत ठेवलेल्या धर्मज्योतीमुळे तिचा पती, तिची मुले पुण्यवान होतात. तिचे आसमंत धर्मजीवनाने उजळून निघते. अशा स्त्रियांनी ईश्वरभक्तीच्या साधनेने आपल्या स्त्रीत्वाचा विकास करून घेतला. सेवा, भक्ती, मांगल्य, संस्कृती यांचे विलोभणीय दर्शन अशा अनेक स्त्रियांच्या चरित्रात दिसून आल्याशिवाय राहात नाही. परमेश्वरप्राप्तीची ओढ आणि मानवी स्वभावाची परमावस्था त्यांच्या चरित्रात ओतप्रोत भरलेली आहे. स्वप्रयत्नाने, भक्तीने, साधनेने आणि त्यागाने मानव केवढे उच्च पद प्राप्त करून घेऊ शकतो याचीसुद्धा प्रचीती आल्याशिवाय राहात नाही. अनेक संत स्त्रियांच्याबाबतीत हाच अनुभव कमीअधिक प्रमाणात आलेला आहे. याच अनुशांगाने मराठीतील काही संत स्त्रियांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधनपत्रिकेमध्ये केलेला आहे.

आत्मदर्शन हे सर्व धर्मांचे उद्दिष्ट आहे. आत्मप्रत्ययासाठी सर्वच संतांची धडपड चाललेली असतांनाच आत्मप्रत्ययाच्या प्राप्तीसाठी आत्मविसर्जन कसे करावे लागते याची मनोज्ञ साक्ष संत स्त्रियांच्या चरित्रात आढळते. ईश्वराचा विसर पडू नये म्हणून स्वतःला विसरावे लागते, तेव्हाच आत्मप्रत्यय आणि ईश्वरलाभ होतो. यातील बऱ्याच संत स्त्रियांनी उपदेश केलेला नाही. परमेश्वरावरील अढळ श्रद्धेतून त्यांचा उपदेश प्रस्फुट झाला आहे. त्यांची जीवनज्योत सर्वकाळ साधकांना प्रकाश देत राहणार आहे.

भारताच्या प्राचीन संस्कृतीविषयी अनेकांच्या मनात नितांत आदर आहे. विचारांचा आणि भावनांचा परमोच्च उत्कर्ष या संस्कृतीत साधला गेलेला आहे. धर्म आणि तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात भारत पूर्वीपासून आघाडीवर आहे. जागतिक विचारप्रणालीत भारत मोलाची भर टाकू शकेल आणि विश्वशांतीच्या कार्यात फार मोठा सहभाग घेऊ शकेल, एवढी मोठी पात्रता या देशातील संस्कृतीमध्ये आहे. राजकारणापेक्षा शांततेची जोपासना करणे महत्त्वाचे आहे. केवळ बाह्य संघटनांनी राष्ट्राराष्ट्रात फार काळ ऐक्य टिकविता येत नाही. राष्ट्राराष्ट्रांचे चारित्र्य आणि स्वभाव यांचा परिचय करून घेतल्यानेच बंधुभावनेचा परिपोश होऊन मानवामानवात कायमस्वरूपी एकता आणि सद्भाव निर्माण करता येईल. जगातील भिन्नभिन्न धर्मात आविश्कृत सत्य एकच आहे, हे जसजसे आपल्याला कळून येईल, तसतशी बंधूभावना अधिक रुजेल. "प्रत्येक धर्मात इतरांचे प्राणभूत तत्त्व आत्मसात केले पाहिजे आणि आपले स्वत्वही आपण कायम

ठेवले पाहिजे. आपल्या परंपरेप्रमाणेच आपण आपला विकास साधला पाहिजे. हे संपूर्ण विश्व म्हणजे एकतेत अनेकता आणि अनेकतेत एकता याची लीला आहे." हे विवेकानंदांचे विधान यासंदर्भात अधिक बोलके वाटते.

सर्व प्रमुख धर्मांमध्ये संतत्वाची किंवा साधुत्वाची प्राप्ती करून घेण्याचे मार्ग सारखेच असतात. साधू व्हायचे म्हणजे उच्च पातळीवर जाण्यासाठी अखंड प्रयत्न करावा लागतो; जाणिवेच्या उच्चतर अवस्थेकडे जावे लागते. वेदांत तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्व धर्मांचे सार आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. वेदांतात तीन मुख्य सिद्धांत मांडलेले आहेत.

1. मनुश्यात ईश्वराचा अंश आहे.
2. हा ईश्वरी अंश ओळखणे हे मानवाचे ध्येय आहे.
3. पद्धती वेगळ्या असल्या तरी सर्व धर्मातील प्रतिपादित सत्य एकच आहे.

या तीन तत्वांच्या आधारावर भक्त सत्याचा, आत्मज्ञानाचा मार्ग चोखाळतो आणि ईश्वरप्राप्तीचा आनंद अनुभवतो. हा आत्मज्ञान प्राप्त झालेला भक्तच पुढे संत पदापर्यंत पोचतो. देशकल्याणाचा विचार मनात घेऊन मार्गक्रमण करीत असतांनाच त्याच्या भोवती भक्तांची प्रभावळ निर्माण होते. यात स्त्री, पुरुष, भाशा, वर्ण, व्यवस्था असा भेदाभेद होत नाही. त्यामुळेच जगाच्या पाठीवर असे अनेक साधू, संत निर्माण झाले. त्यांनी समाजाला योग्य असा परमार्थाचा मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला आणि यातूनच देशसेवाही केली. महाराष्ट्रातही असे धर्म आणि समाज निगडीत संत प्राचीन काळापासून समाजसेवा करीत होते. पुरुशांबरोबरच स्त्रियाही कुठे मागे नव्हत्या. मराठी साहित्यात अशा स्त्रियांचा अनेक ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे, त्यातील काही निवडक – विशेषतः वारकरी परंपरेतील संत स्त्रियांचा परिचय येथे अपेक्षित आहे.

मराठीतील काही निवडक स्त्री संतांचा विचार

मराठीतील संत स्त्रियांच्याबाबतीत अनेकदा अनभिज्ञता बाळगली गेली आहे. मराठी काव्यवेद्यांच्या 'नवनीत' संग्रहातील प्राचीन संत नामावलीमध्ये जनाबाई, राजाई आणि गोणाई या तीनच संत स्त्रियांचा उल्लेख आढळतो. जनाबाई ही संत नामदेवांची 'दासी जनी' असल्यामुळे विशेषत्वाने प्रसिद्ध पावली. महिपती यांच्या 'भक्तिविजय' या ग्रंथामध्येसुद्धा अनेक संत स्त्रियांबद्दल माहिती आलेली आहे.

संत मुक्ताबाई

निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव आणि मुक्ताबाई अशा चार भावंडांपैकी मुक्ताबाई ही सर्वात घाकटी. इतर भावांप्रमाणेच विद्वान व वृत्तीने विरक्त होती. अवघ्या सोळा-सतरा वर्षांच्या आयुश्यात अभंग, पदे, 'कल्याणपत्रिका', 'हरिपाठ' अशी रचना मुक्ताबाईंनी केलेली आहे. स्त्रीमनाची कोमलता या साहित्यातून प्रत्ययास येते. त्यांचे 'ताटीचे अभंग' विशेष स्मरणीय आणि सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. समाजातील टवाळखोरांनी संत ज्ञानेश्वरांना सन्याशाचे पोर म्हणून अपशकून झाल्याची भाशा वापरून अवहेलना

झाली अशा समजुतीने मनाला खिन्न वाटल्यामुळे संत ज्ञानेश्वर झोपडीत जाऊन बसले. झोपडीचे दार उघडत नसल्याचे पाहून मुक्ताबाईंनी ज्ञानेश्वरांची विनवणी केली, तेच 'ताटीचे अभंग' म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

**मजवरी दया करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ।
संत जेणे व्हावे । जगबोलणे सोसावे ॥
तरी च आंगी थोरपण । जया नाही अभिमान ।
थोरपण जेथें वसे । तेथ भूतदया असे ॥**

मुक्ताबाईंची ही अभंगरचना म्हणजे एखाद्या परिपक्व संताची रचना असल्यासारखी वाटत असली तरी अवघ्या चवदा – पंधरा वर्षांची छोटीशी अल्लड मुलगी ही विद्वत्तापूर्ण भाशा वापरून विरक्तीपूर्ण विचार मांडणारी मुक्ताबाई ही खराखरच संतपदापर्यंत पोचलेली होती हे मान्य केल्याशिवाय पर्याय उरत नाही. ब्राह्मण कुळातील विठ्ठलपंतांसारख्या वृत्तिवान, प्रेमळ व हरिभक्त पित्याच्या व रुक्मिणीसारख्या वात्सल्यपूर्ण मातेच्या पोटी अशी चारही भावंडे जन्मलेली असल्यामुळे त्यांचा अंश या चारही भावंडांच्या वागण्या-बोलण्या-कृतीत दिसून आल्याशिवाय राहात नाही.

संत जनाबाई

संत जनाबाईविशयी अनेक ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे. दामाजी व कारुंड या विठ्ठलभक्त आईवडिलांच्या पोटी गोदावरी तीरावरील गंगाखेड येथे शूद्र जातीत तिचा जन्म झाला. तिच्या आईवडिलांनी जनाबाईला ती पाच-सहा वर्षांची असतांनाच संत नामदेवांच्या वडिलांकडे नेले. ते जातीने शिंपी आणि कर्माने वारकरी असल्यामुळे संत नामदेवांकडे जनाबाई घरकाम करीत असतांनाच तिची विठ्ठलभक्तीही सुरुच होती. दामाजीसुद्धा मोठे विठ्ठलभक्त असल्यामुळे दरवर्षी ते पंढरपूरची वारी करीत होते. सोबत जनाबाईलाही ते पंढरपूरला नेत असत. यातूनच जनाबाईविशयी अनेक चमत्कृतीजन्य घटना घडल्याचे उल्लेख आढळतात. अशिक्षित असूनही तिने विठ्ठलाचे अनेक अभंग रचलेले आहेत. जवळजवळ तीनशे-साडेतीनशे अभंग जनाबाईंच्या नावावर आहेत. परंतु याबाबतीत अनेक विवादसुद्धा आहेत.

**झाडलोट करी जनी । केर भरी चकपाणी ॥
साळी सडाय्यास काढी । पुढें जाऊनी उखळा झाडी ।
सांडुनिया थोरपण । करी दळण कांडण ॥
राना जाये शेणीसाठी । वेचूं लागे विठोबा पाठी ।
जनी जाई पाणियासी । मागे धावे हशीकेशी ॥**

ही जनाबाईंची परमेश्वरावरील श्रद्धा त्यांच्या बोलक्या अभंगांमधून पाहायला मिळते.

गोणाई – संत नामदेवांची आई, राजाई – संत नामदेवांची पत्नी

संत नामदेवांना विरक्ती येऊन घरा-संसारातून त्यांचे मन विटल्यामुळे त्यांनी पंढरपूरचा आश्रय घेतला. रात्रंदिवस परमेश्वर चिंतनात घालविणाऱ्या नामदेवांचा आवंड नागनाथ ते पंढरपूर असा प्रवास मनोरंजक आहे. त्यांच्या विठ्ठलभक्तीपायी त्यांचे वडील, आई, बायको आणि मुले असे सर्व कुटुंबच पंढरीमय झाले.

**सुभाचा करतोडा । रकट्याची लंगोटी
नामा वाळुवटी कथा करी ।**

असा उल्लेख जनाबाई करते तर

**खांदिये भोपळा । गळा तुळशीमाळा ।
जपसी वेळवेळा । रामनाम ॥**

असे वास्तवदर्शन संत नामदेवांचे वडील दामाजीपंत करतात.

लावोनि लंगोटी । झालेती गोसावी ।

असा उल्लेख संत नामदेवांची पत्नी राजाई करते. यातील संत नामदेवांमुळे पंढरपूर आणि विठ्ठलभक्तीचा लळा लागलेल्या गोणाई, राजाई आणि जनाबाई या महाराष्ट्रीयन संत स्त्रीयांचा विचार येथे फार महत्त्वाचा ठरतो. संत नामदेवांची आई – गोणाई संसार सांभाळून अभंग करते.

**नाम्या सोडी देवपिसे । बळे घर कैसे । बुडविसी ।
जनाची लेकुरे । वर्तताती कैषी । तूं मज झालाषी ।
कुलदीपु ॥
याची भक्ती कैसी । लौकिकावेगळी । संसाराची होळी ।
केली याने ॥
नाम्या हें रे नव्हे मले । घर त्वां बुडविले । कुळासहित ॥**

हे गोणाईच्या घर-संसार पार धुळीला मिळाल्याचे मनातील दुःख या अभंगातून स्पष्टपणे जाणवते. विठ्ठलभक्ती सांभाळून संसार करावा ही स्त्रीसुलभ मानसिकता गोणाईची असली तरी नामदेवांनी मात्र आपल्या वृत्तीत फरक पडू दिलेला नाही.

राजाई हीदेखील विठ्ठलभक्त असली तरी गोणाईप्रमाणेच संसार सांभाळून परमेश्वर सेवा करावी अशा विचारांची आहे. सासुरवाशीन असल्यामुळे प्रत्यक्षात तिला या भावना सासू-सासरे किंवा पतीजवळ हट्टाने मांडता येत नव्हत्या. परंतु विठ्ठल-रुक्मिणीवर तिची अगाध श्रद्धा असल्यामुळे तिचे मनातील भाव ती रुक्मिणीच्या पायाशी लीन होऊन मांडते.

अहो रखमाबाई । विठोबासी सांगा । भ्रतारासी कां गा । वेडे कले ॥
वस्त्रपात्र नाही । खायानेसायासी । नाचे अहर्निशी । निर्लज्जसा ॥

संत कान्होपात्रा

14 व्या शतकाच्या अखेरच्या काळात मंगळवेढ्यातील श्यामा नावाच्या नायकिणीची कान्होपात्रा ही मुलगी. आईच्या धंद्यातून फारकत घेत ती भक्तिपंथात शिरली. पंढरपूरच आपले जीवन मानून तिने विठ्ठल नामस्मरणाच्या आणि सेवेच्या भरवशावर वारकरी संप्रदायात स्वतःचे महत्त्वाचे स्थान निर्माण केले. तिच्या नावावर काही अभंग रचना प्रसिद्ध असून जनाबाईसारखीच स्त्रीसुलभ भावना त्यातून प्रकट होते.

वेणाबाई

अनेक पंथपरंपरांमध्ये स्त्रियांना महत्त्वाचे स्थान मिळालेले होते. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांच्या परंपरेतील 'वेणाबाई' ही महत्त्वपूर्ण स्त्री संत म्हणून मान्यता आहे. शके 1550 च्या सुमारास तिचा जन्म झाला. बालपणी वयाच्या आठव्या वर्षी लग्न व बालपणीच विधवेचे जीवन तिच्या वाट्याला आल्यामुळे वाचनाच्या नादातून संतसाहित्य व धर्मग्रंथांच्या वाचनातून भगवत् गीता, एकनाथी भागवत यासारखे ग्रंथ तिच्या वाचण्यात आले. तिचे माहेर मिरज तर सासर कोल्हापूर असे आध्यात्मिक व राजकीय पार्श्वभूमी लाभलेले भौगोलिक वातावरण तिच्या वाट्याला अनायसेच आले.

'मुखी राम त्या काम बांधू शकेना'

या समर्थ रामदासांच्या तोंडून ऐकलेल्या श्लोकामुळे 'वेणाबाई' विचलित झाली. तिला समर्थाचा घ्यास लागला.

‘देह माझे मन माझे । सर्व नेले गुरूराजे’

या श्लोकातून तिच्या मनोवस्थेचे दर्शन घडते. ती संपूर्ण रामदासमय झाली. सदासर्वदा तिला समर्थाची मूर्तीच दिसू लागली.

पाई पादुका हातांत तुंबा । भर्जरी भगवी फांकली प्रभा ।
कटबंद कौपीन, माळ, सूत्र शोभा । न वानवे मूर्ति साजिरी ॥

यातून वेणाबाईची समर्थमय मनाची साक्ष पटते. एकदा कोणे एके ठिकाणी मन वेडावले म्हणजे काय होते? तर ज्याशिवाय मनाला चैन पडत नाही, मन कितीही आवरले, दुसरीकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला तरी मनासमोर वारंवार एकच चित्र उभे राहते. तहान, भूक, भूत, भविष्य, वर्तमान यांचे मन राहात नाही अशी अवस्था होते. संतवाङ्मयातील अशी शेकडो उदाहरणे परमेश्वर प्रीतीच्या वेडाने भारावलेली आढळतात. मग ती जनाबाई असो, कान्होपात्रा असो, मीराबाई असो किंवा कृष्णाची राधा असो. मनाची अस्वरथता त्यांच्या आर्त रचनांमधून पाहायला मिळते.

तैसी मूर्ति दृश्टी पडो । तैशा पायी वृत्ती जडो
ही वेणाबाईची अंतरीची हाक आहे.

वेणाबाई मिरजेस आल्यानंतर समर्थाच्या कथा-कीर्तनांमध्ये सहभागी होऊ लागली. तिथेच तिने समर्थाचा ‘उपदेश’ व ‘अनुग्रह’ घेतला. टवाळखोरांना वेणाबाईचे असे वागणे न आवडल्यामुळे बराच त्रास सहन करावा लागला. परंतु ती मनाने खंबीर आणि व्रतस्थ प्रवृत्तीची असल्यामुळे

कोणी वंदिती कोणी निंदिती । वास मी त्यांची पाहिना
हृदयी धरिले सदगुरुचरणा । प्राणंतीही विसंबेना ॥

अशा टवाळखोरीकडे लक्षच दिले नाही. आई-वडिलांना तिच्या अशा निःस्सीम गुरुभक्तीचा व समाजाच्या टवाळखोरीचा बराच मनःस्ताप सहन करावा लागला. परंतु वेणाबाईची गुरुभक्ती तीळमात्र कमी झाली नाही. शके 1577 मध्ये मिरज येथेच समर्थांनी तिच्यातील महंतपणाची योग्यता ओळखून स्वतंत्र मठस्थापना करून दिली. या मठातून पुढे बराच मोठा शिश्यसंप्रदाय व परंपरा तिने वाढविली. वेणाबाई पुढे ‘वेणूस्वामी’ म्हणून ओळखल्या जाऊ लागली. पदे, अभंग व इतर ग्रंथरचना वेणाबाईच्या नावाने प्रसिद्ध आहे. ‘सीतास्वयंवर’ हा त्यांचा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. आजवर पुरुशांनी स्त्रीविषयक विचार अनेक ग्रंथांतून मांडलेले होत, परंतु एका स्त्रीने स्त्री मनाची मांडलेली भावनिकता इथे महत्त्वाची वाटते.

सीता सैवराच्या काजा । सिद्धलाडू गणराजा ॥
पूर्ण मोदक पंचखाजा । तूं वन्हाडी आधी ॥

अशी सुरुवात करीत लग्नसमारंभातील विविध सोहळ्यांचे वर्णन अर्थपूर्ण शब्दांच्या माध्यमातून केलेले आहे. हा ग्रंथ ओवीबद्ध असून त्यामध्ये एकंदर चवदा समास आहेत.

वेणाबाई शके 1600 मध्ये चैत्र वद्य चतुर्दशीस ब्रह्मलीन झाली.

अंबाबाई

रामदासी परंपरेमध्ये अनेक स्त्री शिश्यांच्या आलेल्या उल्लेखांपैकी ‘अंबाबाई’ ही सुद्धा एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व आहे.

मी सदगुरुघरची सैरी शोभत्ये बरी ॥

बाई मज गोल्हाटी गे राहणे । तेथुनि श्रीहाटी मज पाहणे ।
त्रिकुटशिखरी येऊनि जाणे । बोलते बरी ॥

या रचनेवरून अंबाबाईची योग्यता, स्वामीभक्ती आणि परमेश्वर तत्त्वात लीन होण्याची आंतरिक तळमळ सिद्ध होते.

सोयराबाई

अठरा पगड जातीतील या संतांमध्ये ब्राह्मणांपासून अतिशूद्रांपर्यंत सर्वच आलेले आहेत. त्यात माळी, कुणबी, तेली, कुंभार, सोनार, शिंपी, महार, अशी सर्व जातीतील स्त्री – पुरुश आहेत. सोयराबाई ही चोखामेळांची पत्नी. कामधंदा सांभाळून परमेश्वर भक्तीत रममान होणारी ही मंडळी सर्वसामान्यांसाठी मार्गदर्शक ठरलेली आहेत.

माझे माझे म्हणुनी । गुंतले हांवभरी । वायां या संसारी ।
मृगजळी ॥

आपुली आपण । करा आठवण । संसारबंधन । तोडा वेगीं ॥
नाम निजनौका । विठ्ठल हे तारुं । भवाचा सागरू । उत्तरील
॥

हाचि विश्वास । धरावा अंतरी । म्हणतसें महारी । चोखयाची ॥

जातीभेदाची आच सहन करूनही ही मंडळी परमेश्वर भक्तीत तल्लीन झालेली आढळतात. समाधानी प्रवृत्तीने संसाराचा गाडा चालवितांना त्यातच गुरफटून न राहता हरिभक्ति करीत असतांनाच आपल्या आयाबहिणींना सोबत घेण्यास त्या विसरत नाहीत. इथे उच्च – नीच, गरीब – श्रीमंत हा भेदभाव उरत नाही.

बहिणाबाई

संत तुकाराम परंपरेतील ‘बहिणाबाईचे’ नाव मराठीतील स्त्री परंपरेचा विचार करतांना विसरता येत नाही. शके 1550 मध्ये बहिणाबाईचा जन्म झाला. वेरूळजवळील देवगाव येथील आऊजी कुलकर्णी व जानकी या दाम्पत्याची बहिणाबाई ही मुलगी. बहिणाबाईनासुद्धा बालपणी समाजातील चालीरिती व रूढीपरंपरांचा अतिशय त्रास सहन करावा लागला. सिऊर येथील एका तीस वर्षीय बिजवराशी तीन वर्षांची असतांनाच तिचा विवाह लावून दिला गेला. जननिंदेस्तव आई-वडील-पतींसह तिला स्वतःचे घर सोडून पंढरपूरची वाट धरावी लागली.

मागोनिया भिक्षा कमितसे वाट । सोसूनिया कश्ट नाना परी ॥

या ओवीतून बहिणाबाईची कौटुंबिक वाताहत लक्षात येते.

शंभु महादेव – शिंगणापूर असा प्रवास सुरू असतांनाच रहिमतपूर येथील ‘रत्नाकर ज्योतिशी’ यांच्या सान्निध्यात हे कुटूंब आले. बहिणाबाई त्यावेळी 9-10 वर्षांची होती. या 1-2 वर्षांच्या रहिमतपूर येथील वास्तव्यातच तिला कथाकिर्तनाची आवड लागली. पुढे कोल्हापूर येथे ‘जयरामस्वामी’ यांच्या कथाभागवताच्या निमित्त्याने ‘बहिरंभट’ यांची ओळख बहिणाबाईच्या कुटुंबियांशी झाली. तिथेच त्यांचे वास्तव्य होते. बहिरंभटाने त्यांना कपिला गाय भेट दिली. या कपिला गाईचा लळा बहिणाबाईस लागला.

मीच सोडी तरी वत्स रिघे दोहा । करिता दोहा सवे माझी ॥
मीच पाणी पाजी तृण घाली मीच । मजवीण काय मनी वाहे ॥

असा या कपिला गाईच्या बाबतीतील उल्लेख बहिणाबाईच्या

आत्मचरित्रात आलेला आहे. बहिणाबाईंच्या या गोप्रेम आणि कौटुंबिक त्रासापाई बहिणाबाईंना देहाचे नश्वरत्त्व आणि वैराग्य यांची प्रचीती आली. त्यामुळे त्यांच्या मनाने संत तुकारामांचा निदिध्यास घेतला.

**ठेऊनिया कर मस्तकी बोलिला । मंत्र सांगितला कर्णरंध्री ।।
कार्तिकात वद्य पंचमी रविवार । मंत्र स्वप्नीचा विचार गुरुकृपा
।।**

या गुरुमंत्रातून तिला जीवनाचा मार्ग मिळाला. पुढे बहिणाबाईंचे कुटुंब देहू येथे स्थिरावले. शके 1622 मध्ये आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस त्यांचे देहावसान झाले.

समारोप

विविध कालखंडातील या काही निवडक संत स्त्रियांची उदाहरणे आहेत. यातील बऱ्याच घर, संसार, कुटुंब, मुले नातेवाईक यांच्याशीच जुळलेल्या आहेत. संसाराचे विदारक वास्तव त्यांनी अनुभवलेले आहे. अनेक कडू- गोड आणि मानहाणीकारक प्रसंगांना त्यांना अनेकवेळा सामोरे जावे लागलेले आहे. पण तरीही त्यांच्यातील समाज संस्कृतीने बांधले गेलेले मन अस्थिर असले तरी परमेश्वरावर त्यांची नितांत श्रद्धा आहे. परमेश्वर आपली जीवननौका व्यवस्थित पार पाडेल याच भावनेने

त्या परमेश्वर चरणी लीन होतांना दिसतात. त्यात त्या गाऱ्हाणे मांडतात. सासू-सासरे, पतीचा जाच, जातीव्यवस्था, गरिबी, गांजलेपना अशी चहूबाजूंनी आलेली संकटे त्या स्वतःच्या अंगावर झेलतात, त्यामागची अंतःप्रेरणा मात्र एकच असते; ती म्हणजे परमेश्वरावरचा दृढ विश्वास. उपरोक्त लेखात आलेल्या या संत स्त्रिया या वेगवेगळ्या जातीव्यवस्थेतील असल्या तरी त्यांची अशा दुःख, कष्टातून सुटका मात्र झालेली नसल्यामुळे त्यांना दिसलेला आशेचा किरण त्यांना या परंपरेमध्ये समाधानाने जीवन जगणे शिकवितो.

संदर्भ

1. महाराष्ट्र सारस्वत, वि.ल.भावे, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई - 34
2. भारतीय तत्त्वज्ञानाची रूपरेशा, अनुवाद - प्रा.भा.ग.केतकर, पुणे विद्यापीठ, प्रकाशन, पुणे 07
3. पूर्व आणि पश्चिमेच्या संत महिला - वामन चोरघडे, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.
4. संतसाहित्य व लोकसाहित्य - डॉ.रा.चिं.ढेरे, श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे